

УДК 347.152

DOI <https://doi.org/10.32782/yuv.v4.2022.6>**В. Васильєв,**

кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри цивільного права та процесу
Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова;
докторант кафедри цивільного права № 2
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ПОНЯТТЯ І ВИДИ ПРИНЦИПІВ САМОРЕГУЛЮВАННЯ МАЙНОВИХ ЦИВІЛЬНИХ ВІДНОСИН

Постановка проблеми. Проблематика принципів цивільного права займає центральне місце як в механізмі цивільно-правового регулювання суспільних відносин, так і в доктрині цивільного права. Пронизуючи усі елементи механізму правового регулювання цивільних відносин, вони знаходять відображення у конкретних актах активної і пасивної поведінки учасників цивільних правовідносинах і у такий спосіб отримують втілення у правовій реальності. Однак, як би парадоксально це не звучало, але розвиток суспільних відносин, а також активне використання інструментів саморегулювання цивільних відносин створюють підґрунтя для наукової ревізії відповідних здавалося б догматичних цивільно-правових положень. У результаті цього окремі вихідні основи цивільно-правового регулювання, як показує правова реальність, а також цивілістичні дослідження, починають набувати значення загального правила з певними виключеннями. Крім того, активний розвиток інструментів саморегулювання майнових цивільних відносин також поступово приводить до формування окремих спеціальних правил, дотримання яких є необхідним при використанні таких інструментів. У зв'язку з цим загальні засади цивільно-правового регулювання суспільних відносин у цілому можуть конкретизуватись,

а в окремих випадках, слід припустити, що й розвиватись в окремі спеціальні принципи саморегулювання цивільних відносин, у тому числі майнових. Цей процес має безпосереднє важливе значення для практики правореалізації і правозастосування, оскільки визначає необхідність встановлення співвідношення між відповідними принципами в умовах регулювання, а також саморегулювання і розвитку відповідних цивільних відносин.

Тому конкретні загальні і спеціальні принципи саморегулювання цивільних відносин і виступають предметом нашого розгляду.

Поряд із цим не дивно, що саме майнова сфера є чи не найбільш ефективною платформою для розгляду основних засад саморегулювання цивільних відносин, адже саме у цій сфері може бути розкритий увесь потенціал відповідних інструментів упорядкування суспільних зв'язків, на відміну від сфери немайнових відносин, яка є більш урегульованою у тому числі імперативними положеннями, не кажучи вже про те, що ціла низка юридичних механізмів, у тому числі переходу суб'єктивних цивільних прав, має вкрай обмежене застосування у відповідній юридичній площині, що унеможлиблює поширення усієї палітри принципів саморегулювання на відносини, що складаються у відповідній сфері.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблематика принципів цивільного права досліджувалась такими вітчизняними і зарубіжними вченими як Ю. Б. Алексашина, О. О. Бакалінська, О. В. Басай, В. І. Борисова, К. Ю. Валігура, І. В. Венедіктова, О. О. Гайдулін, Н. Ю. Голубева, А. С. Довгерт, І. В. Зайцева-Калаур, М. Ф. Казанцев, І. Р. Калаур, О. О. Кот, Н. С. Кузнєцова, Р. А. Майданик, Л. О. Марусяк, О. О. Отраднава, В. Я. Погребняк, О. В. Розгон, Д. С. Спесівцев, І. М. Шаркова, В. Л. Яроцький та ін.

Мета статті полягає у визначенні сутності принципів саморегулювання майнових цивільних відносин і здійсненні їх групування за ефективними практикою і науково обумовленими критеріями.

Основний матеріал дослідження. У сучасній науці цивільного права розуміння принципів у цілому набуло значення наукової догми і вже досить тривалий час вчені цивілісти не звертаються до перегляду змісту цієї категорії. Правники визначають принципи права через такі категорії як «вихідні теоретичні положення», «основні, керівні засади (ідеї)», «загальні нормативні положення», «провідні засади» тощо [1, с. 121]. Принципи права, як зазначає Н. Ю. Голубева, пронизують усі правові норми і являють собою хребет правової системи держави, виконуючи таким чином важливу роль у регулюванні суспільних відносин [2, с. 282].

У зв'язку з цим принципи цивільного права являють собою основоположні ідеї, які визначають характер впливу норм цивільного права, а також актів саморегулювання цивільних відносин на суспільні відносини, що отримує прояв у способах регулювання таких відносин, характері правових засобів і в кінцевому рахунку – у запроваджуваних моделях поведінки учасників відповідних відносин.

Цілком закономірно, що принципи цивільного права у цілому і принципи саморегулювання майнових цивільних відносин зокрема орієнтовані переважно на діяльну сферу суспільних зв'язків, тобто переважно на діяльність з упорядкування цивільних відносин, здійснення суб'єктивних цивільних прав і виконання обов'язків, що входять до їх змісту.

Будучи вихідними ідеями цивільно-правового як централізованого, так і децентралізованого регулювання суспільних відносин, принципи безумовно складають основу для конструювання моделей поведінки суб'єктів цивільного права у тому числі і на рівні імперативних положень цивільного законодавства. Тобто принципи цивільного права не є певним автономним елементом механізму правового регулювання цивільних відносин, а навпаки виступають «ідеологічним» підґрунтям при побудові усього нормативного матеріалу, а тому і конструюванні такого механізму. У зв'язку з цим запроваджені на рівні закону моделі поведінки суб'єктів цивільного права повинні відповідати відповідним принципам. З цього приводу влучно зазначає Д. П. Вівчарук, що принципи права повинні не тільки взаємоузгоджуватись між собою, проте також і з іншими елементами правового регулювання, оскільки саме на їх основі формується система права. У зв'язку з цим саме взаємоузгодженість елементів правового регулювання здатне забезпечити цілеспрямовану дію всієї системи права [1, с. 122].

Однак, ефективність принципів відображається не тільки при проектуванні моделей поведінки на рівні нормативно-правових положень або положень актів саморегулювання майнових цивільних відносин, однак у першу чергу при слідуванні таким моделям учасниками цивільних правовідносин у ході здійснення суб'єктивних цивільних прав і виконання суб'єктивних цивільних обов'язків.

Саме тому в якості кінцевої цілі принципів централізованого і децентралізованого регулювання майнових цивільних відносин виступає власне поведінка учасників таких відносин. Саме це створює умови для усебічного горизонтального і вертикального розмежування цивільно-правових принципів, зокрема їх поділу на загальні і спеціальні у горизонтальній площині, а також виокремленні принципів окремих сфер активності учасників цивільних правовідносин, наприклад, принципів здійснення суб'єктивних цивільних прав, які визначаються Р. І. Кондратьєвим і М. О. Стефанчуком [3, с. 128–130] і які по суті являють собою окреме вертикальне поглиблення дослідження принципів цивільного права у цілому.

Що ж стосується власне видів принципів саморегулювання майнових цивільних відносин, то з цього приводу слід зазначити, що у сучасній юридичній літературі отримали поширення декілька підходів до групування принципів права. Наприклад, Д. П. Вівчарук поділяє їх на галузеві і міжгалузеві у межах масштабу охоплюваних ними суспільних відносини. Перші, як зрозуміло, характерні для певної галузі права у той час як другі – одночасно для декількох галузей [1, с. 123]. Хоча, наприклад, Н. Ю. Голубева доповнює це групування загальними принципами права [2, с. 282], які, можна припустити, на думку вченої, стосуються абсолютно усіх галузей права і до яких можна віднести, наприклад, принцип верховенства права [4, с. 84]. Водночас Л. О. Марусяк поглиблює наведену класифікацію, доповнюючи її принципами окремих інститутів права [5, с. 107] у межах галузі.

У ході дослідження саморегулювання майнових цивільних відносин не виявляється можливим у повній мірі застосувати окреслені вище підходи. Практичну цінність становить розгляд галузевих принципів цивільного права, які у контексті цивіль-

но-правового дослідження, що не передбачає звернення до загальних принципів права взагалі, слід називати загальними принципами цивільного права. Адже саме у їх змісті втілюється специфіка концептуального підходу до регулювання цивільних відносин.

Розгляд принципів окремих інститутів цивільного права у цілому є можливим, проте слід зважати на те, що інструменти саморегулювання, які становлять один зі стрижневих елементів децентралізованого правового регулювання майнових цивільних відносин, мають у такому розумінні «міжінституційний» характер, оскільки стосуються переважно інструментальної складової цивільного права, а не об'єктної. Тобто ці інструменти можуть застосовуватись для упорядкування майнових цивільних відносин, на які поширюється дія нормативних приписів різної інституційної належності. У зв'язку з цим відносити, наприклад, договір до інституту купівлі-продажу, не передбачається можливим.

Ураховуючи викладені вище обставини, вважаємо, що у межах предмету нашого дослідження принципи саморегулювання майнових цивільних відносин необхідно розглядати у контексті їх умовного групування на загальні, тобто ті, що стосуються усього механізму цивільно-правового регулювання суспільних відносин і водночас можуть мати специфічні прояви у контексті саморегулювання зазначених відносин, а також спеціальні – тобто ті, які стосуються суто саморегулювання майнових цивільних відносин.

Цінність такого розмежування полягає у тому, що загальні принципи, як правило, мають всеохоплюючий характер у зв'язку з чим визначають лише загальні вихідні ідеї і окреслюють базовий вектор цивільно-правового впливу на майнові цивільні відносини з певною специфікою в частині саморегулювання, у той час як спеці-

альні принципи здатні продемонструвати власне специфіку вихідних ідей, властивих суто саморегулюванню відповідних цивільних відносин.

В якості вихідного нормативного положення Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) для дослідження принципів централізованого і децентралізованого регулювання майнових цивільних відносин виступає стаття 3 «Загальні засади цивільного законодавства», у якій міститься перелік засад, на яких будується нормативно-правовий матеріал, тобто інструментарій регулювання цивільних відносин.

З-поміж зазначених принципів безпосередньо із саморегулюванням пов'язані принципи свободи договору, який виступає базовим спеціальним принципом саморегулювання майнових цивільних відносин, а також принципи справедливості, добросовісності та розумності, які становлять основний базис засад як централізованого, так і децентралізованого регулювання цивільних відносин.

Що ж стосується принципу свободи підприємницької діяльності, то його зв'язок із саморегулюванням має переважно непрямий характер. По-перше, у цьому принципі поєднуються власне принцип і цивільно-правова свобода у вузькому розумінні як можливість займатись підприємницькою діяльністю, а, по-друге, сама можливість займатись підприємницькою діяльністю лише відкриває простір для використання юридичних інструментів саморегулювання майнових цивільних благ шляхом продажу товарів, виконання робіт чи надання послуг, проте власне відповідна свобода цих інструментів безпосередньо не стосується.

Водночас принципи справедливості, добросовісності і розумності мають морально-правове значення або, як зазначає Н. Ф. Чубоха, є категоріями морального змісту [6, с. 291] і по суті являють собою юридичне закріплення відповідних моральних

засад в якості, як вказує К. Ю. Валігура, підґрунтя усього цивільного права [7, с. 107]. У зв'язку з цим цілком закономірно, що у практичних умовах сутність цих принципів розкривається через відповідні етичні та моральні категорії [8, с. 12].

Що ж стосується спеціальних принципів саморегулювання майнових цивільних відносин, які у певній мірі, як ми зазначали вище, можуть стосуватися також саморегулювання немайнових цивільних відносин, то у сучасній цивілістичній доктрині відсутні розробки, присвячені цій проблемі. Однак, тим не менше, виокремлення цих принципів є можливим, а в його основу повинна покладатися сама природа саморегулювання цивільних відносин і його мета.

Як ми зазначили вище, в якості основного принципу саморегулювання майнових цивільних відносин виступає принцип свободи договору. Він дозволяє суб'єктам цивільного права у цілому урегулювати відносини, що складаються між ними, за допомогою договору, тобто укласти договір з обраним контрагентом на визначених умовах тощо. Також цей принцип визначає можливість суб'єктів цивільного права урегулювати відносини, що складаються між ними, за допомогою договору у випадках, коли закон не врегулює відповідні відносини, а також використати договір для регулювання відносин, що урегульовані законом, для індивідуалізації відповідних моделей поведінки, тобто зміни нормативно закріплені моделі поведінки під потреби конкретних осіб, якщо закон це не забороняє.

Положення чинного цивільного законодавства України, зокрема частина четверта статті 6 ЦК України створює умови для виокремлення принципу свободи одностороннього саморегулювання цивільних відносин, оскільки за аналогією поширює норми про свободу договору також на односторонні акти саморегулювання, що є логічним, оскільки ці акти є інстру-

ментами саморегулювання майнових цивільних відносин на рівні з договором.

Цей принцип наділяє суб'єктів цивільного права здійснювати саморегулювання майнових цивільних відносин в односторонньому порядку у ситуаціях, де це не заборонено законом і не суперечить характеру відносин, що складаються між відповідними особами.

Також існує можливість виокремлення й інших принципів саморегулювання майнових цивільних відносин.

Принцип ініціативності характеризує саму сутність саморегулювання майнових цивільних відносин і підкреслює ту обставину, що його здійснення передбачає безпосередню ініціативу суб'єктів цивільного права, які вступають у відносини, які стають об'єктом саморегулювання.

Принцип реальності визначає необхідність використання інструментів саморегулювання майнових цивільних відносин для спричинення реальних наслідків і досягнення реальних результатів. Такі інструменти не можуть використовуватись фіктивно, тобто без наміру досягнення відповідних наслідків або для приховування інших актів поведінки або, наприклад, для ухилення від виконання боргових зобов'язань.

Принцип раціональності стосується інструментальної складової саморегулювання майнових цивільних відносин і визначає необхідність використання інструментів саморегулювання таких відносин за допомогою унікальних і індивідуальних конструкцій лише у тому випадку, коли це відповідає меті, яку переслідують відповідні суб'єкти і характеру обставин, за яких використовуються відповідні правові засоби. Інакше кажучи, моделювання унікальних моделей поведінки, відмінних від тих, що закріплені у положеннях нормативно-правових актів, доречно лише у разі, якщо це відповідає реальній складності ситуації і запроваджені

нормативні моделі не ураховують усю специфіку відповідних обставин.

Принцип ефективності саморегулювання майнових цивільних відносин визначає необхідність виваженого підходу до обрання інструментів саморегулювання. Суб'єкти цивільного права повинні обирати ті правові засоби для упорядкування майнових цивільних відносин, що складаються між ними, які здатні найбільш оперативно і всеосяжно досягти визначеної мети. Зокрема, неефективно використовувати, наприклад, публічну обіцянку винагороди у ситуації, коли особа обізнана з приводу суб'єкта, у володіння якого перебуває благо, яке вона шукає. Також неефективним є, наприклад, використання «плаваючої ціни» у одноразовому договорі купівлі-продажу, передача речі за яким відбудеться найближчим часом.

В якості важливого принципу саморегулювання майнових цивільних відносин виступає принцип урахування публічного інтересу. Він покладає на суб'єктів саморегулювання обов'язок не використовувати способи саморегулювання майнових цивільних відносин всупереч публічним інтересам, зокрема для досягнення мети, яка не відповідає публічному порядку або моральним засадам суспільства. Нормативно-правовою основою цього принципу виступають частина перша статті 203, статті 228 та ін. ЦК України.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Підводячи підсумок під викладеним вище, необхідно сформулювати декілька висновків.

Принципи саморегулювання майнових цивільних відносин являють собою основоположні ідеї, які визначають характер впливу актів саморегулювання на майнові цивільні відносини, що отримує прояв у способах регулювання таких відносин, характері правових засобів і в кінцевому рахунку – у запроваджуваних моделях поведінки учасників відповідних відносин.

Класифікацію принципів саморегулювання майнових цивільних відносин у силу інструментальних особливостей останнього слід проводити за критерієм характеру і обсягу охоплюваних ними питань. Застосування критерію інституційної у межах галузі цивільного права приналежності відповідних принципів є неефективним, оскільки акти саморегулювання майнових цивільних відносин, як правило, у рівній мірі можуть упорядкувати відносини різної інституційної належності у зв'язку з цим принципи саморегулювання переважно стосуються порядку застосування таких актів безвідносно сфери майнових відносин у якій вони застосовуються.

Відповідно до застосованого критерію принципи саморегулювання майнових цивільних відносин необхідно поділяти на загальні до яких відносяться принципи справедливості, добросовісності і розумності, які стосуються усіх інструментів як централізованого, так і децентралізованого правового регулювання майнових цивільних відносин, а також спеціальні, до яких відносяться принципи свободи договору, свободи одностороннього саморегулювання цивільних відносин, ініціативності, реальності, раціональності, ефективності і урахування публічного інтересу, які стосуються власне саморегулювання майнових цивільних відносин.

Стаття присвячена розгляду сутності принципів саморегулювання майнових цивільних відносин і визначенню їх видів. Автором розглядаються сучасні доктринальні погляди на природу принципів упорядкування цивільних відносин. Аналізуються наукові підходи до класифікації принципів цивільного права і пропонується авторське бачення групування принципів саморегулювання майнових цивільних відносин.

Встановлюється, що принципи саморегулювання майнових цивіль-

них відносин являють собою основоположні ідеї, які визначають характер впливу актів саморегулювання на майнові цивільні відносини, що отримує прояв у способах регулювання таких відносин, характері правових засобів і в кінцевому рахунку – у запроваджуваних моделях поведінки учасників відповідних відносин.

Класифікацію принципів саморегулювання майнових цивільних відносин у силу інструментальних особливостей останнього слід проводити за критерієм характеру і обсягу охоплюваних ними питань. Застосування критерію інституційної у межах галузі цивільного права приналежності відповідних принципів є неефективним, оскільки акти саморегулювання майнових цивільних відносин, як правило, у рівній мірі можуть упорядкувати відносини різної інституційної належності у зв'язку з цим принципи саморегулювання переважно стосуються порядку застосування таких актів безвідносно сфери майнових відносин у якій вони застосовуються.

Відповідно до застосованого критерію принципи саморегулювання майнових цивільних відносин необхідно поділяти на загальні до яких відносяться принципи справедливості, добросовісності і розумності, які стосуються усіх інструментів як централізованого, так і децентралізованого правового регулювання майнових цивільних відносин, а також спеціальні, до яких відносяться принципи свободи договору, свободи одностороннього саморегулювання цивільних відносин, ініціативності, реальності, раціональності, ефективності і урахування публічного інтересу, які стосуються власне саморегулювання майнових цивільних відносин.

Ключові слова: принципи, саморегулювання, майнові цивільні відносини, договір, односторонні акти.

Vasyliiev V. Concept and kinds of the principles of property civil relationships

The article deals with the essence of the principles of self-regulation of the property civil relationships and their kinds. The author considers modern scientific points of view to the nature of principles of regulation of civil relationships. The scientific approaches to the classification of the principles of civil law are analyzed and author's vision of grouping of the principles of self-regulation of the property civil relationships is formulated.

It is defined that principles of self-regulation of the property civil relationships are the main ideas that determines the character of influence of self-regulatory acts over property civil relationships embodied in ways of regulation of appropriate relationships, character of juridical means and finally in establishing models of behavior of participants of appropriate relationships.

Paying attention to the instrumental features of self-regulation, the classification of its principles should be conducted by the criterion of the character and volume of issues covered by appropriate principles. Application of the criterion of institutional affiliation of appropriate principles within the civil law branch is not effective, because acts of self-regulation of the property civil relationships as a rule equally arrange relationships of different institutional affiliation. That is why principles of self-regulation mostly related to the rules of application of such acts without regard to the sphere of property relationships they are applicable.

According to the applied criterion the principles of self-regulation of the property civil relationships should be differentiated into general principles (justice, good faith,

reasonableness) that related both to the centralize and decentralized juridical regulation of the property civil relationships and into special principles (freedom of contract, freedom of unilateral self-regulation civil relationships, initiative, reality, rationality, efficiency, taking into account public interests) that related to the self-regulation of the property civil relationships.

Key words: principles, self-regulation, property civil relationships, contract, unilateral acts.

Література

1. Вівчарук Д. П. Основні засади цивільного права та їх значення. *Наук.-інформ. вісн. Івано-Франківського ун-ту права імені Короля Данила Галицького: журн. Серія Право.* 2019. № 8 (20). С. 120–126.
2. Голубева Н. Ю. Загальна характеристика принципів цивільного права України. *Акт. пробл. держави і права.* Одеса, 2007. Вип. 34. С. 282–286.
3. Кондратьєв Р. І., Стефанчук М. О. Дискусійні питання щодо системи загальних принципів здійснення суб'єктивних цивільних прав. *Університетські наук. записки.* 2007. № 2 (22). С. 127–133.
4. Довгерт А. С. Дія принципу верховенства права у сфері приватного права. *Університетські наук. записки.* 2007. № 2 (22). С. 83–89.
5. Марусяк Л. О. Аксіологія принципів цивільного права. *Юрид. наук. електрон. журн.: електрон. наук. фахове вид.* 2021. № 3. С. 106–109. URL: http://lsej.org.ua/3_2021/27.pdf (дата звернення: 04.11.2022).
6. Чубоха Н. Ф. Принцип розумності у цивільному праві України: поняття та особливості застосування. *Наук. вісн. Ужгород. нац. ун-ту. Серія «Право».* 2013. Вип. 21, ч. 1, т. 1. С. 290–292.
7. Валігура К. Ю. Морально-правові принципи як регулятор цивільних відносин. *Наук. вісн. Ужгород. нац. ун-ту. Серія «Право».* 2016. Вип. 37, т. 1. С. 106–109.
8. Валігура К. Принцип добросовісності як категорія цивільного права. *Підприємництво, госп-во і право.* 2020. № 4. С. 11–16.

